

YU ISSN 0350-185x

UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLVI

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан-Премк, др Ирена Грицкат, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Радослав Катичић, Блаже Конески, др Тине Логар,
др Александар Младеновић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1990

WERNER LEHFELDT
(Konstanz, Savezna Republika Njemačka)

O JEZIČNOJ KARAKTERISTICI JEDNOGA RUKOPISA IZ XV STOLJEĆA, NAPISANOG ARAPSKIM PISMOM*

Nedavno smo skrenuli pažnju serbokroatista na jedan srpskohrvatski tekst s kraja XV stoljeća, koji je napisan arapskim pismom (usp. Lehfeldt, u štampi). U tome radu smo ukazali na značaj spomenutoga rukopisa za povijest srpskohrvatskoga jezika s obzirom na vrijeme kada je taj spomenik nastao. Taj se značaj zasniva baš na upotrebi arapskoga pisma koje je pisac adaptirao na način koji mu je omogućio fonetsko-fonološki zapis svoga srpskohrvatskog govora.

U članku o kojem je ovdje riječ obradili smo samo jedan problem, naime reflekske prasl. *š* koji su brojno zastupljeni u našem rukopisu. S obzirom na to da rukopis, također, pruža bogat materijal za proučavanje fonetskih, morfoloških, sintaktičkih i leksičkih pojava, vrijedno je produžiti njegovu analizu. To je svrha ovog članka.

Ovde ćemo dati samo jednu, krajnje sažetu, vanjsku karakteristiku našeg rukopisa. Više podataka čitalac može naći u prvom članku (Lehfeldt, u štampi). Rukopis se čuva u Carigradu, u Aya-Sofya-knjižnici pod brojem 4749. On obuhvaća 52 lista s tekstom na objema stranicama. Na gotovo svakoj stranici su četiri bloka s po četiri retka: prvi redak je napisan na arapskom jeziku, drugi na persijskom, treći na grčkom, a četvrti na srpskohrvatskom jeziku. Drugi, treći i četvrti redak su prijevodi arapskoga teksta na početku. Sadržajno imamo pred sobom zbirku razgovora između dvaju fiktivnih lica koja razgovaraju o različitim stvarima. Može se pretpostaviti da je rukopis služio kao udžbenik za razgovore na jezicima koji su u njemu zastupljeni. Evo jednog takvog razgovora:

fol. 4a (3) ... *vīdī'q dānās 'ōnōgāj*

* Srdačno se zahvaljujem gospodinu profesoru Asimu Peci na njegovoj neprocjenjivoj pomoći i podršci koju mi je pružio prilikom pisanja ovoga rada. Isto tako se srdačno zahvaljujem gospodinu doktoru Georgu Kedvešu na jezičnim ispravcima.

- (4) *hā vīdī'ō gā sām kdē gā sī vīdī'ō nā tīrgū*
 fol. 4b (1) *kōn stāčōnā kōjē plātnō prōdājū štō jē čīnī'ō*
 (2) *ōndjē kūpōvā'ō jē plātnō 'ōprānō*
 (3) *ʔŋ nē 'ōprānō tānkō ʔŋ dēbēlō*
 (4) *nījē negō tānkō štō čīnī 'ōnōj čīnī 'ōnōj*
 fol. 5a (1) *kōšūlu ...*

Kao što smo veći spomenuli, lingvistički značaj carigradskog rukopisa zasniva se na upotrebi adaptiranog arapskog pisma za pisanje srpskohrvatskoga – a isto tako i grčkoga – teksta. Ovdje ne možemo ulaziti u pojedinosti grafematske analize, koja je, djelimično, dosta složena. Neke informacije čitalac može naći u prvom članku o rukopisu br. 4749. Kompletna grafematska analiza se nalazi u posebnoj knjizi (Lehfeldt, Hrsg., 1989, 23–53), posvećenoj proučavanju paralelnoga rukopisa br. 4750 iz Aya-Sofya-knjižnice. S obzirom na to da su grafematski sistemi obaju rukopisa gotovo identični, ono što je rečeno o sistemu rukopisa br. 4750 vrijedi, također, za rukopis br. 4749 koji nas ovdje zanima. U prvom članku, u spomenutoj knjizi, isto tako se objašnjavaju principi na kojima se zasniva naša transkripcija.

Ovdje samo nekoliko riječi o adaptiranom arapskom pismu: pisac razlikuje sve srpskohrvatske samoglasnike, mada „originalno“ arapsko pismo ima slova samo za *a*, *i*, *u* odn. *ā*, *ī*, *ū*. On je, isto tako, u stanju da piše sve suglasnike. Tako, na primjer, on raspolože posebnim slovima za *ʃ* i *š* za razliku od *l* odn. *n*. Samo izuzetno jedno isto slovo služi za iskazivanje više fonema. To je, u principu, samo slučaj s adaptiranim slovom *ʒ* (u transkripciji *ǧ*), kojim se nekoliko puta pišu suglasnici *g*, *ǧ* i *č*, mada za *g* i *č* ima i posebna slova.

U prvom članku dali smo sliku raspodjele refleksa prasl. *ǣ* u carigradskom rukopisu, pokušavajući, u isto vrijeme, odrediti razvojno stanje tih refleksa i ustanoviti dijalekatsko-geografsku pripadnost srpskohrvatskog govora koji se odražava u danom tekstu. Što se ovoga drugog pitanja tiče, došli smo do zaključka, da taj govor „pripada istočnohercegovačkim govorima, vjerojatno onim govorima, koji su se govorili ne mnogo daleko, možda na sjeverozapadu, od dubrovačkoga područja“. Ovaj rezultat služiti će nam kao polazna točka za daljnje proučavanje rukopisa. Mi ćemo, dakle, prihvatiti taj rezultat i staviti ćemo ga u sumnju samo onda kad nema drugih mogućnosti da interpretiramo materijal koji ćemo ovdje iznositi. S druge, pak, strane pokušat ćemo još više precizirati dijalektsko-geografsku pripadnost govora. Glavna je svrha naše rasprave dati potpuniju sliku o razvojnom stanju istočnohercegovačkog štokavskog govora prevodioca srpskohrvatskoga teksta rukopisa br. 4749. Ovdje odmah treba skrenuti pažnju na to, da će ova slika, kao rezultat našega istraživanja, biti potpunija, ali još uvijek ne potpuna. Razlog za ovu relativnu nepotpunost je, prvo, u tome što za čitav niz jezičnih osobina ima materijala koji, možda, nije uvijek reprezentativan za govor u cjelini. Tako, na primjer, u cijelom rukopisu postoje samo dva oblika lok. pl., dok je, opet, imperativ potvrđen velikim brojem oblika. Drugo, naša slika o govoru prevodioca neće

biti sasvim potpuna i za to što nećemo istražiti sve jezične osobine za koje ima materijala. To, u prvom redu, vrijedi za leksiku, kojoj će biti posvećena posebna rasprava.

Jedan od naših zadataka je da stavimo na raspolaganje serbokroatistici materijal rukopisa. Zato ćemo u svim značajnim slučajevima — a takva ih je većina — ponuditi cio materijal. Koncentrirat ćemo se na glasovne i morfološke osobine. S obzirom na to da nas, prije svega, zanima određivanje razvojnoga stanja govora prevodioca, grupirat ćemo materijal polazeći od praslavenskih glasovnih i morfoloških pojava, a sve vezano za razvoj koji karakterizira srpskohrvatske govore i narječja na pojedinim etapama njihovog razvitka.

1. Glasovne osobine

1.1. Refleks prasl. *ę*

Praslovenski nosni samoglasnik *ę* u govoru prevodioca je dao *e*. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko potvrda, jer se taj proces, kao što je poznato, vrši već potkraj X stoljeća (usp. Belić 1969, 71; Vuković 1974, 96; Brozović, Ivić 1988, 7); *jezīcī* 2a(2); *mēsō* 13b(2), 28(b)1; *žēdān* 18b(1); *mī' [e]sēc* 50a(1).

1.2. Refleks prasl. *o*

Kompliciranija je situacija s refleksom praslavenskoga nosnog samoglasnika *o*. Poznato je da je *o* u štokavskim govorima zamijenjeno visokim vokalom zadnjega reda — *u* u istom razdoblju u kojem je *ę* prešlo u *e* (usp. Belić 1969, 71; Vuković 1974, 96; Brozović, Ivić 1988, 7). U velikoj većini slučajeva mi, zaista, i nalazimo očekivani refleks *u*. Da navedemo samo jedan dio potvrda, iz obimnog materijala: *būdeę* 2a(4), 14a(3), 20a(2), 24a(3), 32a(1), 50a(3); *dūgū* ak. sg. ž. r. 3a(1), 40a(1), 47b(4) bis; *rābōtū* 3b(1), 26a(4), 29b(3), 32b(2), 36b(1); *prōdājū* 3 l. pl. prz. 4b(1); *tektū* 3 l. pl. prz. 6b(3); *sū* 3 l. pl. prz. 10b(4), 14a(2), 14b(1), 21b(2), 24a(3), 24b(4); *mūdrī* 10b(4); *knīgū* 6b(2), 34a(1), (2); *rūčnik* 16b(4); *hōcū* 1 l. sg. prz. 19a(2), 29b(4); *glāvū* 21a(2); *glāv]jū* 49a(2); *drīžāhū* 3 l. pr. ipf. 33a(2), (5); *māāhū* 3 l. pr. ipf. 33a(3); *šāļū* 1 l. sg. prz. 35b(2); ...

U jednom broju primjera pisac iskazuje refleks. prasl. *o* grafemom koja obično označava samoglasnik *o*. Navodim sve potvrde: *na ēlāvō* 4a(2) (slovo *ѡ* — u transkripciji *é* — ovdje i u drugim slučajevima nesumnjivo označava *g*); *štō 'ūčīnī knīgō mōjū* 16a(1) (ali *štō 'ūčīnī knīgū mōjū* 34a(1)–(2)); *nā pērničō* 21b(1); *jēdnō dūgū pi'esnō* 47b(4); *kōjū dūgū pi':snō* 47b(4); *zā pōlōvīnō* 15a(1).

Pri interpretiranju navedenih primjera nikako ne smijemo jednostavno polaziti od pišćevih omaški, nego treba, najprije, uzeti u obzir slijedeće činjenice.

(a) U „originalnom“ arapskom pismu nema slova za vokal *o*. Da bi, ipak, mogao jednoznačno pisati ovu fonemu u srpskohrvatskom tekstu, pisac se služio dodatnim slovom: uzeto je slovo *wāw* s damom (و), koje u arapskom označava

ū i w, i kombinirao ga sa slovom alif (ا), koje služi za iskazivanje ā: اُ . Iz ovoga proizilazi da je pisac za označavanje o morao svaki put slovu za ū dodati jedan znak, naime alif. Već ovaj fakat govori protiv mogućnosti da se oblici sa o, umjesto očekivanoga u, interpretiraju kao rezultat nepažljivosti pisca, kao pisarske omaške.

(b) Osim toga treba imati na umu da ima i takvih slučajeva u kojima nailazimo na o mjesto očekivanoga u, gdje nemamo reflekske prasl. *o*. Usp.: 'ḡrāḡni 6a(3); 'u sircō nāšemō 'b(4); srāmōješ 11a(2); 'u 'ōgnō 13b(3) (ali 'ōd 'ōgnū 28a(1)); nā sedā!štō lok. sg. 17b(3) (ali 'u seḡu 23a(3)); nē rōgāj-se 27b(1); nēmō 27b(1) (ali k-nēmū 47a(3)), (4); kā 'uḡteḡ 47b(1)—(2); 'ōdūḡcām 49b(3).

(c) Kao što to potvrđuje posljednji primjer, ima i takvih oblika gdje se u piše mjesto očekivanoga o: nāprāḡlāmū 1 l. pl. prz. 6b(2) (ovaj primjer nije sasvim siguran, jer ovdje imamo samo slovo ḡamu, koje u arapskom označava kratko u); svūjgā 15b(2) (ali svōjgā 39b(3)); 'unōgāj 17b(3) (opet samo ḡama!; ali 'ōnōgāj 20a(3)); bōgōmūlāc 18a(1) (ali mōh-se 50a(1)); dōkulē 40b(3) (samo wāw bez ḡame); kāmān 44b(1); glāḡōlēniḡ 47b(2) (ali glāḡōlēniḡ 9b(2), glāḡōlēniḡ 33a(1)); pōmūc 51b(2) (ali pōmōḡū 20a(2)); 'ōdūḡcām 49b(3)).

Pošto smo isključili mogućnost jednostavnih piščevih pogrešaka, možemo predložiti slijedeću interpretaciju opisane situacije: govor pisca je sigurno poznao foneme u i o. Za to u prvom redu govori činjenica da je prevodilac i/ili pisac upotrebljavao specijalno, novo slovo za u koje se u velikoj većini slučajeva i upotrebljava „pravilno“, tj. tamo gdje mi očekujemo taj samoglasnik. Ali, fonetski obje foneme nisu uvijek bile potpuno odvojene, bilo je prijelaznih stupnjeva. To je pisac osjećao i ponegdje svojom grafijom iskazivao. Drugim riječima, pisac nije uvijek bio siguran u fonetsku vrijednost realizacija fonema u i o.

1.3. Refleks prasl. poluglasnika ʔ i ʔ

Ukoliko poluglasnici nisu ispali, oni su gotovo uvijek dali samoglasnik a. Naravno, prvo su se stara dva poluglasnika izjednačila — u našem slučaju, kao i u najvećem dijelu štokavskih govora, u korist onoga poluglasnika koji je bio boje vokala a, tj. u korist ʔ. To vrijedi i za takozvane sekundarne poluglasnike. Iz velikog broja potvrda navest ćemo, opet, samo jedan dio: sām 1 l. sg. prz. 3b(2), 4a(4), 5b(1), (4), 8b(3), 9a(3), 9b(3), 12a(1), 14b(4), 17b(3), (4), 18b(1), (3) (4) bis, 19b(3), 20a(3), 23a(3), 27b(2), 28b(1), 29a(2) bis, (3), 32b(1), 35a(1), 36b(2), (4), 37a(2), 38a(2), (3), (4) bis, 38b(3), 42a(3), 42b(4), 46a(2), (3); nī'esām 10a(2), 22a(1), 28a(2), 29b(2); nī'esām 10a(3), 39a(1), 39b(1); nī'sām 42b(2); dānās 4a(3), 5b(2), (4), 7b(3), 11b(4), 18a(4), 28a(2), 28b(1), 32b(1), 38b(1), 41a(3), 41b(1), 43b(4); dānāskā 18b(4); dān 15b(4), 37a(4), 40a(3), 41a(3) bis, 41b(1), 43a(4); 'ōtāc 3b(3), (4), 37b(4), 38a(1), 46b(3); tvōrāc 1b(4); pi'evāḡlāc 6b(1), 31a(1); klāḡēnāc 13b(1), 19a(3); bōgōmūlāc 18a(1); ḡrāc 8b(1); ḡōvōḡlāc 22a(4); zābōrāḡlāc 22b(1); bōjalāc 22b(3); kōnāc 26b(2); mōmāc 8b(1), 10a(3), 28a(3), 35b(3); dōbītāk 14a(4), 15a(2); jedān 15b(4), 22a(2), 24a(4), 29b(3),

36a(4), 40b(3), 44a(3); *tānikō* 4b(3), (4); *hātār* 5a(3), (4), 5b(3). Samo u jednom obliku na mjestu poluglasnika pisac je upotrijebio jedno novo slovo, koje je bilo specijalno izrađeno za pisanje samoglasnika *e*, naime kombinaciju alifa (|) s drugom iznad sebe i sa fathom (̣); *n̄'emēc* 11b(4).

Interpretacija refleksa *a* ne predstavlja nikakav problem: to je normalni štokavski refleks. Prema Beliću (1969, 83) proces zamjenjivanja poluglasnika samoglasnikom *a* počeo je potkraj XIII/početak XIV stoljeća. Novija istraživanja (Ivić, Grković 1971; Ivić 1972; Brozović, Ivić 1988, 9) su pokazala, da su prvi oblici *s a* mjesto poluglasnika potvrđeni tek 1331. godine, a u Dubrovniku još kasnije 1395. godine. Za nas je važno da dubrovački spomenici, koje su pisali kancelar Nikša Zvijezdić (1430–1455) i njegovi nasljednici, po pravilu imaju *a* na mjestu poluglasnika (usp. Rešetar 1952, 36). Prema istraživanjima P. Ivića zamjena poluglasnika *s a* već „potkraj XIV veka čvrsto se ukotvila u Dubrovniku“ (1972, 11). Dakle, krajem XV stoljeća, kada je nastao naš rukopis, *a* je, sasvim sigurno, bio normalni refleks poluglasnika u Dubrovniku i u susjednim govorima. Što se tiče oblika *n̄'emēc* (ukoliko nije u pitanju preuzeta leksema, i u tom glasovnom sklopu), to *e* je ovdje, možda, posljednja „uspomena“ na stari refleks poluglasnika koji se u dubrovačkim ćirilskim spomenicima do druge polovine XIV stoljeća bilježio samo samoglasnikom *e* (usp. Rešetar 1952, 36). U dubrovačkim latiničkim spomenicima „(старије, односно учено) *e*“ (Rešetar 1952, 37) dolazi još do prvih godina XV stoljeća, mada „га у живом говору крајем XIV. вијека није више било ...“ (Rešetar 1952, 36).

1.4. Refleks prasl. slogotvornog *!*

Praslavenskomu slogotvornom *!* odgovara, s jednim izuzetkom, refleks *u*: *dūgū* ak. sg. fem. 3a(1), 40a(1), 47b(4); *dūgā* 'debitum' 24a(2), 26a(2), (3); *dūgē* 'debitum' 24a(4); *dūžānijē* 25a(4), 25b(1); *ūdūžī-se* 40a(3); *pūn* 46b(1); *nāpūni* 13b(1); *sūzāmī* 6b(3); *jābūkē* 43a(1); *mūnjā* 50a(2); *vuhvā* 23a(1). U jednom obliku refleks je *!* iskazan grafemom za *o*: *mōčī* imper. 13a(3).

Refleks *u* odgovara našem očekivanju, jer, prema Rešetaru (1898, 146), „baš za dubrov. okolicu po povećama XV. vijeka može se slutiti da je tamo već u to doba *u* bio redovni zamjenik samoglasnoga *!* (...)“ (usp. i Rešetar 1895, 11: „Während also in der Stadt Ragusa der Entwicklungsprozess des silbenbildenden *!* erst mit dem Ende des XVI. Jahrh. zum Abschluss gelangte, scheint derselbe auf dem ragusanischen Flachlande (...) rascher vor sich gegangen zu sein.“). U samom Dubrovniku još početkom XVI stoljeća uz *u* govorilo se, po svojoj prilici, i starije *uo* (usp. Rešetar 1898, 148; 1938, 194–196; 1952, 42).

Što se tiče oblika *mōčī*, njegova interpretacija nije jednostavna. Naime, s jedne strane treba uzeti u obzir da dubrovački kancelari Rusko (1392–1430), Nikša Zvijezdić (1430–1455) i Marinko Cvjetković (1454–1466) znaju za stariji refleks *o* (usp. Rešetar 1898, 145; 1936, 188, 190; 1952, 41 sl.), tako da

„se ne može sumnjati da je zbiļa u dubrov. dialektu u XV. vijeku moglo biti od / i o, koje je, kako nam pokazuje R [t.j. Ranjinin lekcionar iz 1508. godine], negdje pri kraju XV. vijeka izravnieno s običnijem u - uo ...“ (Rešetar 1898, 145). Dakle, oblik *mōčī* mogao bi biti trag bivšega, starijeg refleksa praslavenskoga / i. U vezi s time zanimljivo je da su poslednji tragovi starijega, diftonškog izgovora refleksa / i baš zasvjedočeni u jednom psaltiru koji je „poznati dalmatinski književnik B. Kaših r. 1632–1635. prirednio u dubrov. dijalektu i s pomoću nekog starijeg dubrov. teksta: *муочати, муочах*“ (Rešetar 1952, 44). Protiv mogućnosti da se u obliku *mōčī* održava fonema o mjesto u ipak govori slijedeće: pisac rukopisa, po svojoj prilici, nije bio rodom iz Dubrovnika, nego iz dubrovačkoga zaleđa — u širokom smislu riječi —, i već smo vidjeli da je dubrovačka okolica potkraj XV stoljeća imala regularni refleks u. Osim toga, treba imati na umu i to da, kao što smo gore pokazali, pisac nije uvijek bio siguran u fonetsku realizaciju fonema u i o. Dakle, sasvim je moguće da slovo o u obliku *mōčī* odražava fonemu u, samo da fonetska realizacija ove foneme u danom slučaju nije bila potpuno odvojena od foneme o.

1.5. Refleks -i < -lʷ na kraju sloga

Rukopis sadrži pet imenica sa samoglasnikom o mjesto starijega lʷ na kraju riječi. To su ovi primjeri: *pō 9a(3)*; *sō 17a(1)*; *pākāō 10b(3)*; *kāō 40b(4)*, *41a(1)*; *dēbēō 41b(3)*. Isto vrijedi za veliku većinu oblika sg. m.r. radnoga pridjeva. Iz cjelokupnoga materijala, od više od 100 potvrda, da navedemo samo nekoliko primjera: *čūō 3a(2)*; *čūō 3a(2)*, *17b(4)*, *27a(3)*, *27b(4)*, *29b(2)*; *vīdīō 4a(3)*, (4) bis, *22a(1)*, *27b(4)*, *42b(4)* bis; *vīdīō 21b(4)*; *dōšāō 5a(4)*, *5b(1)*, *12a(1)* bis; *ōdāšāō 46b(3)*; *ṭō 8a(1)*, (2), *28a(2)* bis, (3), *28b(1)* bis, *38a(3)*; *ūzēō 42b(1)*; *rēkāō 3a(2)*, (3), *50b(2)*; *rēkāō 10b(4)*; *ūkrāō 7b(1)*; *sbengāō 44a(3)*; *kāpōvāō 46b(2)*. Dva puta nailazimo na oblike gdje je refleks -lʷ ∅: *jesī-lī čū ū 17b(4)* (ali u istom retku: *hā čūō sām 17b(4)*); *jesī-lī isprāvi ōnōj 23a(4)*.

Refleks - o opet, odgovara našem očekivanju. Prijelaz -i > -o u novoštokavskim govorima Dubrovnika i njegove okolice potkraj XIV stoljeća bio je već završen. Potvrda za taj proces u dubrovačkim spomenicima ima od prve polovine XV stoljeća (usp. Rešetar 1895, 21; 1936, 192; 1952, 49; Belić 1969, 78; Vuković 1974, 108).

Što se tiče oblika s refleksom ∅, za njih ne možemo predložiti „sigurnu“ interpretaciju, mada je još Daničić (1874, 391) pokazao da takvih oblika „no nekim stranama“ ima počevši od XV stoljeća. Čini se da je ova pojava tipična za istok srpskohrvatskoga jezičnog područja. Tako, na primjer, u paralelnom carigradskom rukopisu br. 4750, čiji govor pripada kosovsko-resavskom dijalektu, ima čitav niz oblika tipa *ču sim*, *vide sim* itd. (usp. Lehfeldt, Hrsg., 1989, 315 sl.). Da li, možda, ovaj refleks u našem spomeniku ne ukazuje na blizinu govora našega prevodioca čakavskim govorima, koji, djelimično, znaju za takve oblike (usp. Popović 1960, 306)?

1.6. Fonema h

Govor prevodioca rukopisa, očigledno, dobro je čuvao suglasnik *h*. Navest ćemo čitav materijal: (1) korijeni: *hītār* 5a(3), (4), 5b(3); *hlēb* 13b(2), 28b(1); *hlēb* 38b(2); *hlēbā* 11a(3); *hl'ēb* 17a(1); *Buḥārā* 12a(1); *ʿahīʿtī* 13a(1); *hālīnē* 13a(2); *jāḥaj* 13b(4); *jāḥāh* 15b(4); *jāḥajūcī* 29a(4); *nāḥōcū* 14b(2), 46a(1); *nāḥōgū* 39a(3); *ʿāh* 10a(2); *dāh* 16a(1); *hōti'eniḡe* 21a(1); *hōti'eniḡā* 20b(2); *hōti'eniḡū* 21a(3); *hōcū* 29b(4); *hōcēš* 32a(4), 43a(3), (4), 43b(2), 47a(3); *vuhvā* 23a(1); *hrānīh* 24b(4); *jūhū* 28b(1); *jūhē* 28b(2); *hūh* 34b(3); *hūhīmō* 34b(4); *hōdi* 41a(2); *hōḡeniḡe* 41a(2); *ʿdhdōdīm* 47b(1); *kēʿūh* 41b(2); *hā* 3a(1), (2), 4a(4), 5a(3), 5b(2), (4), 8b(1), 17b(4), 21b(2), 22a(1), 23a(4), 28b(3), 30a(3), 36a(2), 40b(3), 41a(1), (3), (4), 42b(4), 43a(3), 43b(1), 47a(3), 48b(2); (2) Nastavci: (a) imenički i zamjenički nastavci ak./gen. i lok. pl.: *čīstījeh* 1b(4); *svījeh* 1b(4); *nīh* 14a(3), (4), 14b(1), 21a(2), 22b(4), 24a(2) bis, 24a(4), 24b(2), 25a(1), (3), 26a(4), 32a(2), 40a(1), 52a(1); *pōslednīh* 26a(3); *slāvniḡeh* 33b(1); *glūšāniḡeh* 33b(3); *nē znānīciḡeh* 52b(1); *zvī'ezdāh* 52b(2); *īh* 44a(3); *ḡh* 24b(3); (b) glagolski nastavci: 1 l. sg. aor./ipf.: *nāprāvīh* 6b(1); *dōḡōh* 8a(3), 42b(3); *prōdāh* 15a(2); *jāḥāh* 15b(4); *pādōh* 15b(4); *zālōžīh* 16a(1); *pōklōnīh* 16b(2); *ʿsvānōh* 18a(4); *pīh* 18b(2); *nāsiḡīh* 18b(2); *ʿūčīnīh* 20a(1); *pōspī'ēšīh* 20a(4); *rēkōh* 22a(3); *si'edōh* 27b(3); *plāḡīh* 30a(3); *vḡāḡīh* 34a(2); *vīdi'ēh* 34a(2); *ʿmījēstīh* 34b(1); *ʿstāvīh* 39b(3), 48b(1); *zābōrāvī'ēh* 39b(3); *prōsīh* 39b(4); *kūbīh* 44b(1); *nā'ūčīh* 45b(3) bis; *īskāh* 46b(4); *nāḡōh* 47a(1); 1 l. pl. aor. *nāstāhīmō* 9b(4); 2 l. pl. aor.: *bīhūte* 27a(3); 3 l. pl. ipf.: *dīžāhū* 33a(2), (5); *māḡhū* 33a(3) — Jedini izuzetak je aoristni oblik *pōdōk* 20b(3), sa *k* mjesto *h*.

Ako pogledamo navedene primjere, sa sačuvanim *h* u svim položajima, gdje mu je po etimologiji mjesto, s gledišta današnje dijalekatske situacije, vidjet ćemo da oni potvrđuju gore pomenutu lokalizaciju govora prevodioca: dok je *h* danas nepoznat većini štokavskih govora (usp. Belić 1969, 105; Ivić 1958, 117), taj suglasnik čuvaju govori na zapadu i jugozapadu (usp. Vuković 1974, 189), naime „najistočniji deo Dalmacije, od Dубровника на запад, затим најстарији део Црне Горе — њена источна половина“ (Belić 1969, 106). Ali, ne smijemo zaboraviti da je u vrijeme postanka našega spomenika teritorija koja je znala za *h* bila mnogo veća nego danas. Današnja je situacija rezultat slabljenja i iščezavanja toga glasa na najvećem dijelu štokavske teritorije, jednoga procesa, koji se vršio „od kraja XVI века до средине XVIII века“ (Belić 1969, 106). Prema tome, 'lokalizirujuća' snaga čuvanja suglasnika *h* u svim pozicijama slabija je nego se čini na prvi pogled. U tome kontekstu značajan je oblik *s k* umjesto očekivanoga *h*: *pōdōk*. Još je Vuk konstatirao da se *h* mijenja u *g* „у Ерґеговини, и то понајвише на крају ријечи“ (citirano prema Peco 1963—1964, 211). Takve oblike navodi i Rešetar 1907, 121), na primjer *dōdog*, *videg*, *nādog*. A. Peco je ustanovio da u istočnohercegovačkom „поред примјера ове врсте, који нису тако чести, знатно чешће имамо *k* мјесто *x* у финалним позицијама: *бијак*, *дадок*, ...“ (1963—1964, 211). Ovaj posljednji oblik u potpunosti odgovara našem obliku *pōdōk*. Ako projiciramo Pecinu opservaciju u prošlost, onda oblik *pōdōk* ukazuje, valjda, na početak zamjene frikativnoga velara *h* pregradnim

'partnerom' *k* u istočnohercegovačkom. Takva bi interpretacija potvrdila našu lokalizaciju govora prevodioca među istočnohercegovačke govore na sjeverozapadu od Dubrovnika (v.g.).

1.7. Refleks prasl. skupine *vb-/vǃ-* na početku riječi

Materijal: **ūzmī* 6a(1), 32b(2), 39a(4), 48b(3); **ūzmēm* 45a(3); **ūzǃǃ* 42b(1); **ūstǃnī* 7b(1), 14b(1), 15b(2), 46b(3); **ūzǃǃzī* 13a(2); **usǃđī* 13a(4); **ūpǃšū* 20a(1); **ūpǃšī* 40a(2); **ūđūžī-sǃ* 40a(3); *ǃđūvǃcǃm* 49b(3).

Refleks *u* odgovara našem očekivanju, jer se prijelaz *vb-* < *vb-* i *vǃ-* u *u* izvršio već „oko polovine XII века, и то у свим штокавским говорима новора и старога типа“ (Belić 1969, 80). Na regularni refleks *u* nailazimo i u dubrovačkim spomenicima (usp. Rešetar 1952, 37). Za oblik *ǃđūvǃcǃm* s *o* umjesto očekivanoga *u* vrijedi ono što smo već rekli o nepotpunoj fonetskoj izdiferenciranosti fonema *u* i *o* u govoru prevodioca.

1.8. Refleks prasl. glasovne skupine **vǃs-*

U našem spomeniku praslovenskoj skupini **vǃs-* bez izuzetka odgovara skupina *sv-*: *svī* 14a(2), 38a(1); *svǃjǃh* 1b(4); *svǃgǃ* 32b(3); *svǃkǃ* 51b(2), (3); *svǃkǃ* 50a(3); *svǃkǃga* 24b(3).

1.9. Promjena *-jd-* > *-đ-* i *-jt-* > *-ć-*

Za interpretaciju oblika, koji se mogu izvesti iz starijih s glasovnim skupinama *-jd-* ili *-jt-*, treba imati na umu neke rezultate grafematske analize rukopisa: slovo *ѣ* – u transkripciji *ǃ* – odgovara, u većini slučajeva, ili fonemi *g* ili fonemi *đ*. U našim oblicima fonema *g* nikako ne dolazi u obzir, tako da ostaje samo druga mogućnost. Situacija se pomalo komplicira time što nekada isto slovo iskazuje fonemu *ć*. „Normalno“ slovo za *ć* je *ѣ*, bez točaka – u transkripciji *ć* – koje u nekoliko slučajeva označava, isto tako, fonemu *đ*.

Sada da navedemo čitav materijal: *pǃǃī* imper. 8a(2); *pǃǃī* imper. 13a(3); *dǃǃī* imper. 8a(3), 8b(3), 9b(1), 20a(1), 28b(3), 34a(4); *dǃǃī* 45a(1); *pǃǃēmǃ* 1 l. pl. prz. 45a(1); *dǃǃǃh* 1 l. sg. aor. 8a(3); *pǃǃǃ* 3 l. sg. aor. 27a(4), 37a(3) bis, 37a(4) bis; *dǃǃǃniǃ* 23b(3); *pǃǃī* inf.; *kǃn nǃcǃnǃnǃ* 46a(1)–(2).

Iz navedenih primjera možemo zaključiti da je u govoru prevodioca takozvano prvo jotovanje već bilo izvršeno. Ova konstatacija, opet, odgovara našem očekivanju, jer već iz XIII/XIV stoljeća imamo potvrde za promjene *-jd-* > *-đ-* odn. *-jt-* > *-ć-* (usp. Rešetar 1952, 47; Peco 1977, 323), „koje su nastupile samo u centralnim štokavskim govorima, i prenosile se nejednako u pravcima periferijskih štokavskih govora“ (Vuković 1974, 176). Što se tiče dubrovačkih spomenika, može se reći da u privatnim poveljama XV stoljeća imamo redovno potvrde za izvršenu promjenu (usp. Rešetar 1895, 20; 1952, 47). U Dubrovačkom zborniku od godine 1520. *-đ-* < *-jd-* odn. *-ć-* < *-jt-* su

„чврсто правило“ (Rešetar 1952, 47). Naši oblici, dakle, potvrđuju Rešetarove opservacije o završenosti tih promjena u dubrovačkom govoru prema kraju XV stoljeća. A mi, da to ponovimo, pretpostavljamo da je naš pisac rodnom, negdje, iz dubrovačkoga zaleđa (v.g.).

1.10. Razvojno stanje takozvanoga „novijeg jotovanja“

Naš rukopis sadrži zanimljiv materijal, koji se odnosi na problem „novijega jotovanja“, to jest jotovanja, koje je posljedica gubljenja poluglasnika iz tvorbenoga morfema њ-, kao što su primjeri: *bratъja* > *bratja*; *grozdъje* > *grozdje* i t.d.

Da navedemo, najprije, čitav materijal: (a) sa *n*: *izgubęnję* 15a(3); *ǫd padeňjǫ* 15b(3); *kǫn nǫčęňňǫ* 46a(1)–(2); *ǫ rǫsirdęňijǫ* 49a(4); *bezzǫkǫnję* 50a(4) – ali češće dolaze oblici sa sufixsom *-nije*, kao na primjer *tržęňiję* 14a(3); *čtęňiję* 12b(2); *hǫti'ęniję* 20b(1); *glǫgǫtęniję* i t.d. Drugi oblici sa *n* u poziciji ovoga jotovanja su: *mǫňjǫ* 50a(2); *skǫrňǫ* 12b(4); *skǫrňę* 12b(4), 41b(3) (usp. *skǫrňję* 14b(1)); *skǫrňǫrǫ* 14b(2); *pǫklǫňǫ tvǫgǫ* 27a(3); *spǫrňǫ* 46b(2); (b) sa *l*: *ǫljǫ* 17a(4); *ǫlǫ'ę* 17b(1); (c) sa *d*: *grǫzdję* 43a(1); (d) sa *t*: *trejňđm* (sic!) 14b(4); (e) sa *b*: *grǫpjǫ* (sic!) 25a(1); (f) sa *p*: *skǫrpjǫ* 11a(1); (g) sa *v*: *zdrǫvjǫ* 29b(2).

Oblici s *ň* potvrđuju da je proces jotovanja *n* već bio počeo u govoru prevodioca našega rukopisa. Da se, zaista, samo može govoriti o početku, pokazuju drugi oblici, gdje u poziciji novijega jotovanja nemamo *ň*, nego skupinu *nj*. Za jotovanje *l*, i drugih suglasnika, nema nikakvih potvrda. S izvjesnom dozom opreznosti smijemo pretpostaviti, da kod svih tih suglasnika novije jotovanje još nije bilo govorna realnost.

Naš je materijal zanimljiv u vezi s pitanjem kronologije novijega jotovanja i to zato, što pisac ima na raspolaganju posebna slova za obilježavanje palatalnoga *ň* (ѣ) za razliku od *nj* (њ) i palatalnoga *l* (љ) za razliku od *lj* (њ). To je utoliko važnije što „stari način pisanja posebnō ovih glasova i glasa *j* ne dopušta da po starim spomenicima utvrdimo vrijeme ove promjene“ (Vuković 1974, 177).

Tradicionalno gledište, koje vodi porijeklo od A. Belića (usp. Belić 1969, 126–128), dolazi do izraza kod J. Vukovića (1974, 177): „Hronološki je ovoj promjeni određeno mjesto u početku XVII vijeka (podrazumijevajući, svakako, i kraj XVI-og), ali će pojava, po svoj prilici, biti i starija. Za kombinacije *nj* i *lj* može se pretpostaviti i velika starina ove promjene, po tome što su suglasnici *n* i *l* veoma podložni jotovanjima (...)“ (usp. također Ivić 1958, 97 sl.; Peco 1969, 145, gdje se izlaže gledište A. Belića).

A. Peco, opet, smatra da se začeci novoga jotovanja sonanata *l* i *n* javljaju potkraj XV stoljeća, i to, posebno, u Dubrovniku, gdje „je почетком XVI века, ако не и нешто раније, ... место старијих група *љје*, *њје* у изговору било *ље*, *ње*“ (1969, 163); usp. također 1969, 145, 148–150). Ako imamo na umu da je dubrovačko zaleđe u mnogome bilo „progresivnije“ nego govor samoga

Dubrovniku, onda naš materijal nudi zaključak, da ovu Pecinu hipotezu moramo malo relativirati, da ne možemo, bez daljnjega, prihvatiti njegovo mišljenje prema kojem je „bez sumnje ta ... osobina bila znatno ranije prisutna u govoru dubrovackog jekavskog zaleđa, ...“ (1969, 151). Kao što smo gore vidjeli, naš materijal, materijal jednoga govora iz dubrovačkoga zaleđa u širem smislu, ukazuje samo na početak novijega jotovanja, i to samo kod sonanta *n*, dok za jotovanje *l* nema potvrda. Oblici *ʔljā* i *ʔlʔe* veoma su zanimljivi, jer oni jasno pokazuju da je pisac dobro razlikovao palatalno *l* od glasovne skupine *lj*. Naravno, zbog prisustva samo dvaju oblika sa *l* u poziciji novijega jotovanja, ne možemo isključiti mogućnost da je proces jotovanja već bio počeo i kod ovoga sonanta, što, u principu, vrijedi i za ostale suglasnike. Ali, fakat, da ni kod jednoga od drugih suglasnika nema traga ovom procesu, potvrđuje, kako nam se čini, da je kod njih novo jotovanje zaista počelo tek kasnije, tj. poslije početka XVI stoljeća. Jasno je, svakako, da se novije jotovanje nije vršilo skokovito i istovremeno kod svih suglasnika, nego da je postepeno obuhvatalo sve više i više suglasnika, počevši od sonanata, koji su „prvi bili na udaru“ (Peco 1969, 169) ovome jotovanju.

Tragove takozvanoga jekavskog jotovanja, tj. jotovanja sonanata *l* i *n* u poziciji ispred *je* < *ě* obradili smo u raspravi posvećenoj refleksima prasl. *ě* u našem spomeniku (Lehfeldt, u štampi).

2. Morfološke osobine

Rukopis sadrži veoma zanimljiv materijal za određivanje razvojnoga stanja morfološkog sistema govora prevodioca. Prvo ćemo analizirati deklinaciju imenica i zamjenica, a zatim konjugaciju glagola.

2.1. Nastavci lok. sg. muškoga i srednjega roda

Da navedemo najprije čitav materijal: *nā pūtu* 4a(1); *nā pūtu* 8a(4); *nā tīrgū* 4a(4) (ali *gdē dā gā ištū* — *ʔ tīrg* 46b(4)); *ʔ vñōgrādū* 14b(3), 47a(1); *ʔ seļū* 23a(3), 29a(3), 29b(1); *ʔ stāčōnū* 34a(3); *ʔ rūkāvū* 35a(2) bis; *ʔ svīršānijū* 21a(3); *pō sāsātānijū* 31a(3); (ali: *pō skōnōānijē* 25b(2), 26a(3)); *ʔ zdrāvijū* 37a(3); *ʔ spāsānijū* 37a(4) (ali: *ʔ spāsēnijem* 37a(2)); *ʔ blūdstvū* 37b(2); *ʔ rāsīrdeņijū* 49a(4); *ʔ evāgēlijū* 51a(4); *ʔ psālīrū* 51a(4); *ʔ fūrkanū* 51a(4); *ʔ sīrcō* 6b(4); *ʔ ōgñō* 13b(3); *nā sēdālištō* 17b(3); *ʔ vřemēnō* 26a(2); *ʔ dōbrō vřemēnō* 37b(1); *ʔ palēō* 51a(3) *ʔ hōgēnijē* 41a(2).

Što se oblika sa slovom *ō* u nastavku tiče, to ovdje vrijedi ono što smo izložili u paragrafu 1.2., naime, pisac nije uvijek bio siguran u fonetsku vrijednost realizacija fonema *u* i *a*. Zbog toga za te oblike ne pretpostavljamo poseban nastavak s fonemom *o*, nego polazimo od saznanja da imamo samo jedan nastavak s fonemom *u*, čija se fonetska realizacija koleba između alofona *u* i *o*.

Ako prihvatimo ovu interpretaciju, i ako apstrahiramo nekoliko oblika u kojima se mjesto očekivanoga lokativa upotrebljava neki drugi padež — ili akuzativ, ili instrumental —, onda možemo konstatirati, da je jedinstveni nastavak lok. sg. m. i sr. r. novije *-u*. Dakle, nema traga od drugih starijih nastavaka *-ě* odn. *-i*, koji su se, prema A. Beliću (1965², 10), „у великој половини штокавских говора“ upotrebljavali do kraja XV stoljeća. Tek „od toga vremena почиње у њима преовлађивати наставак *y*“. Dakle, s gledišta uklanjanja nastavaka *-ě* odn. *-i* govor našega prevodioca bio je opet veoma „progresivan“. Ova se slika dobro podudara s dubrovačkom situacijom potkraj XV stoljeća: dubrovačkom kancelaru Nikši Zvijezdiću (1430–1455) pravilo je „нови завршетак *-y*, којим он у пријеписима редовно замјењује *-u*, ... И у свим споменицима правило је *-y* а *-u* је риједак изузетак, ... “ (Rešetar 1952, 57; usp., također, Rešetar 1936, 199 sl.; Schütz 1963, 104, 106 sl.).

2.2. Nastavci dat. i lok. sg. imenica a-deklinacije

Da navedemo najprije čitav materijal: *‘ā rābbōtjē* 5a(2), (4) (ali: *nā rābbōtjē* 27a(3)); *nā spi’ēšnē veħca* 38b(3); *‘ā vrēčē* 7a(4); *nā slūžbi* 7b(4); *‘ā mōjōj rāca* 44b(4). Oblik *dūši mōjōj* 31a(2), sudeći prema kontekstu, treba interpretirati kao gen. sg.: *‘ izlī’ēzenijē dūši mōjōj ...*

Navedeni materijal višestruko je zanimljiv. Jasno je da je zamjena završetka *-ě* tvrdih osnova „mekim“ završetkom *-i* već bila počela, ali nikako nije bila završena. Oblik *‘ā vrēčē*, čak, pokazuje utjecaj tvrdih osnova na meke. Ovu je pojavu već konstatirao Daničić (1874, 52): „Овакве су ријечи XIV и XV вијека прелазиле међу оне с оснoвом на *a*, па су имале *ѡ* (*ε*) мјесто *u*. ... Далје нема тога.“

Zamjena „tvrdoga“ *-ě* „mekim“ *-i* prema Daničiću (1874, 22) počela je u XIV stoljeću, i to „у споменицима писанијем у крајевима садашњег не само западнога него и јужнога говора“ (usp., također, Belić 1965², 39).

Što se dubrovačkih spomenika tiče, već je kancelar Džive Parmezan (1348–1363) uzimao *-i* i za tvrde osnove (usp. Rešetar 1952, 62), i za Nikšu Zvijezdića (1430–1455) *-i* je već normalni završetak i za tvrde i za meke osnove (usp. Rešetar 1936, 200; 1952, 62). U Dubrovačkom zborniku od god. 1520. od toga pravila nema izuzetaka (usp. Rešetar 1933, 220), a to isto vrijedi i za druge dubrovačke spomenike s kraja XV i početka XVI stoljeća (usp. Rešetar 1952, 62). Možemo, dakle, pretpostaviti, da je dubrovački govorni jezik u vrijeme nastanka našega spomenika znao samo za završetak *-i*. Utoliko je zanimljivije što, po svojoj prilici, u govoru prevodioca rukopisa ovo razvojno stanje još nije bilo postignuto. Zasluhuje pažnju i to, što imamo u našem materijalu sigurnih primjera s jekavskim refleksom *-je-* kao morfološkim obilježjem u lok. sg.: *‘ā rābbōtjē*, *nā spi’ēšnē*, *‘ā vrēčē*. Poznato je da „ни у једном јекавском споменику прије краја XV. вијека нема ни једног сигурног примјера да би у том догађају био јекавски рефлекс *-je-*, већ се увијек пише *-ε* или *-ѡ*“ (Rešetar 1933, 220), ukoliko se uopće upotrebljavao ovaj „književni“ završetak.

Možemo, dakle, konstatirati, da je u pogledu zamjene *-ě* završetkom *-i* govor prevodioca našeg spomenika bio relativno „konzervativan“. Vidjet ćemo, da ima još i drugih tragova „konzervativnosti“.

2.3. Nastavak nom. pl. muškoga roda

Materijal: *jezīcī* 2a(2); *pi'evcī* 21b(2); *rōbi* 23b(2), 24b(1); *prītnicī* 23b(2); *dnī* 40a(4); *vī'etrī* *vēlīcī* 50a(3). — Ovaj materijal ne zahtijeva posebnoga komentara, jer su navedeni oblici karakteristični i za današnji jezik. U oči pada samo da je riječ *dan* već preuzela završetak nom. pl. imenica od *o*-osnova, kao što je to poznato iz starije dubrovačke pismenosti (usp. Rešetar 1952, 65; u obliku *dni* za nom. usp., također, Leskien 1914, 446). Jednosložna muška imenica *rob* u pluralu nije proširila svoju osnovu sa *-ov-*, šta je inače tipično, na primjer, za jezik Dubrovačkoga zbornika (usp. Rešetar 1933, 215).

2.4. Nastavci dat. i lok. pl.

Materijal: (a) dat. pl. *o*-osnova: *svī'etōm* 1b(2); *pōčēnnīkōm* 2a(2); *vī'ernīkōm* 22b(4); *rōdīteļēm* 24a(1); *sī'erōmāhōm* 49b(2); *tūgīnōm* 49b(3); *znānnīkōm* 52a(1); (b) dat. pl. *i*-osnova: *gōstōm* 8a(1); (c) dat. pl. *a*-osnova: *sīrōtām* 49b(2); *ōdāvīcām* 49b(3); (d) lok. pl. *o*-osnova: *nā nē znānnīcijēh* 52b(1); (e) lok. pl. *a*-osnova: *zvī'ezdāh* 52b(2). — Iako navedeni materijal nije mnogo obiman, on, ipak, nudi zaključak da je govor prevodioca čvrsto čuvao stare nastavke dat. i lok. pl., kao što je to karakteristično, čak, još i danas u nekim arhaičnijim govorima, na primjer u govorima zapadne Bosne (usp. Belić 1965², 65, 68, 72, 73; o teritoriji rasprostranjenosti starih završetaka usp. Rešetar 1907, 156–160). S povijesno-geografskoga gledišta važno je da se slika, koju pruža naš rukopis, podudara s normalnim, redovnim prilikama u spomenicima starije dubrovačke pismenosti (usp. Rešetar 1933, 218, 219, 222; 1952, 60–63). Posebno treba spomenuti da je, očigledno, imenica *gost* prešla u deklinaciju imenica *o*-osnova.

2.5. Nastavci instr. pl.

Materijal: *meḡū* *lūdī* 11b(1); *plēcīmī* 21a(4); *z dīrvī* 41b(4); *sā sūzāmī* 6b(3). — Ni ovaj materijal nije obiman, ali dosta zanimljiv. Navedeni primjeri potvrđuju starije završetke instr. pl., kao što su se oni do dana današnjega čuvali u nizu štokavskih govora, na primjer u zapadnoj Bosni (usp. Belić 1965², 68; Peco 1982, 54). I ovdje vrijedi konstatacija da se navedeni oblici podudaraju s „normalnom“ slikom starije dubrovačke pismenosti (usp. Rešetar 1933, 218, 222; 1952, 60, 63, 65). Zanimljiv je, prije svega, oblik *lūdī*, koji potvrđuje utjecaj deklinacije *o*-osnova na deklinaciju imenica *i*-osnova (usp. Daničić 1874, 125 sl.; Belić 1965², 66). Upravo taj oblik možemo naći i kod dubrovačkoga kancelara Ruska (1392–1430), uz stariji oblik *λυδμυ*. Općenito govoreći, nema u našem spomeniku ni traga onoga razvitka koji je u mnogim

štokavskim govorima konačno dao jedan jedini završetak za dat., instr. i lok. pl. (usp. o tom procesu, na primjer, Leskien 1914, 437–441). To je i shvatljivo, s obzirom na vrijeme kada je nastao naš rukopis (kraj XV stoljeća).

2.6. Proširenje pokaznih zamjenica i priloga sonantom -j

Oblicima pokaznih zamjenica koji se svršavaju na bilo koji samoglasnik, izuzevši *i*, redovno se dodaje sonant *-j*: Isto vrijedi i za neke priloge koji se svršavaju na *-o*. Materijal: (a) zamjenice: *ʋʋej* gen. sg. ž. r. 2a(1), 19a(1); *ʋnej* gen. sg. ž. r. 12a(3) (ž. r. ?), (4) 28b(2) ~ *ʋnē* 28b(3); *ʋnōj* ak./nom. sg. sr. r. 3a(4), 4b(4) bis, 5a(1) ter, 7a(2) bis, 10a(1), 11a(3), 23a(4), 30a(1) (ž. r. ? : *ʋnōj spī'ēšnā*); *ʋvōj* ak./nom. sg. sr. r. 11b(1), 14b(3), (4), 15b(1), 16b(1), 18a(1), (2), 33a(1) — usp. također *ʋvōj rī'ēč* 11a(4); *tōj* ak. sg. sr. r. 2a(2), (3) — usp. također *tōj rābōtā* 44a(4); *ʋnōgāj* gen. sg. m./sr. r. 4a(3), 9a(2), 20a(3); *ʋnōgāj* 17b(3); *ʋvōgāj* gen. sg. m./sr. r. 21a(4), 41a(1); *ʋnōmōj* dat. sg. m. r. 19a(4); (b) *tākōj* 19b(2), 28a(2), (3), 33a(5), 35b(3), 43(3); *ʋvākōj* 52a(2).

Zamjenički oblici sa sonantom *-j* na kraju tipični su za spomenike starije dubrovačke pismenosti, „али у неједнакој мјери. Ипак се уопће може рећи да је код свих више облика с тим *-j* неголи без њега, ...“ (Rešetar 1952, 70; usp., također, Rešetar 1933, 226). Isto tako prilozi tipa *takoj* i *ovakoj* dolaze u dubrovačkoj pismenosti (usp. Rešetar 1952, 70). S jezično-povijesnoga gledišta navedeni oblici s *-j* na kraju ukazuju na arhaičnost jezika prevodioca. Takvi oblici karakteristični su i za mnoge stare srpske rukopise (usp. Belić 1965², 116, 131 sl.; Ivić 1973, 340). S obzirom na to da čestica *-j* dolazi gotovo kod svih odgovarajućih zamjeničkih i priloških oblika, ne možemo njoj, očigledno, pripisati posebnu funkciju, kao što je to moguće kod drugih spomenika (usp. Schütz 1963, 132 sl.).

2.7. Proširenje nekih zamjeničkih oblika sekundarnim -em

U našem spomeniku dolazi pet oblika lok. sg. m./sr. r. pokaznih zamjenica s nastavkom *-em* odn. *-am* na kraju: *ʋʋnōmām* 2b(2); *ʋ selūʋʋnōmēm* 29a(3), 29b(1); *ʋʋʋvōmēm* 6a(4); *ʋ nēmijēm* 31b(2). — Oblici tipa *ovomem*, *tomem*, *onomem* tipični su za stariju dubrovačku pismenost (usp. Rešetar 1933, 227; 1952, 71).

2.8. Oblici 1 l. sg. prz.

Rukopis sadrži veliki broj oblika 1 l. sg. prz. Ovaj materijal pruža nam mogućnost da odredimo stepen širenja novijega završetka na *-m* u govoru prevodioca: I razred: *žvēm* 9a(4); *ʋzmēm* 45a(3); III razred: gr. 1: *ištēm* 2b(3), 3a(3), 18b(4) ~ *ištū* 46b(4); *ʋpīšū* 20a(1); *lāžēm* 28a(3) ~ *lāžū* 45a(1); *plāčū* 36a(2); *kāžū* 36b(1); gr. 2A: *čūjū* 3a(3); *pōjū* 31b(2); gr. 2B: *sviātūjēm* 22b(1); *psūjēm* 28a(4); *ž[i]vūjū* 37b(2); IV razred: *kīrsmām* 4a(3); *znām* 5a(3), 7a(4), 46b(3), 48a(1); *grī'ēšām* 6a(4); *pōklānām sē* 9a(1); *ʋmām* 16a(4), 29b(3),

35a(2); *nādām-se* 20a(2); *sviřšām* 20b(2); *ʔglūšām-se* 21a(2); *glēdām* 22a(1); *ʔglēdām* 35a(3); *ʔdārām* 36a(4); *pi'evām* 47b(4); V razred: gr. 1: *gōvōřim* 2b(2), 22a(4); *nā'ūčim* 6a(1), *ūčim* 47b(2) ~ *nā'ūčijū* 31b(3); *nāhōčū* 14b(2), 46a(1), *nāhōgū* 39a(3) ~ *ʔdhōdīm* 47b(1); *pōstām* 18a(3); *lūbim* 22b(2); *nāpōřim* 29b(4); *lūbim* 34b(1); *šāqū* 35b(2); *nā'ōstrim* 39a(4); *gōsām* 43b(4); *nārūčū* 48b(4); gr. 2: *vīdīm* 19b(3), 29b(2); VI razred: *ūmi'ēm* 16b(3) ~ *ūmi'jū* 19a(2); VII razred: *nečū* 8a(4), *hōčū* 19a(2), 29b(4), *nēčū* 39b(1) ~ *čēm-se* 45b(1).

Kao što vidimo, jedna trećina navedenih oblika ima još stari završetak -u, dok dvije trećine pokazuju noviji završetak na -m, a ima potvrda i za oba završetka kod istoga glagola. Ali, važno je diferencirati ovu sliku po razredima. Tako, prije svega, vidimo da u V razredu ima isključivo oblike s novijim -m. Ovo zapažanje potvrđuje, inače poznatu činjenicu, da se završetak -m u štokavskom narečju javljao najprije kod glagola s osnovom na -a-, i to od XIII stoljeća (usp. Daničić 1874, 262; Leskien 1914, 528; Svane 1958, 129; Belić 1969⁴, 57; Rešetar 1933, 236). Isto tako potvrđuje se mišljenje da širenje završetka -m, takoreći u drugom valu, počinje od XV stoljeća i da obuhvata glagole s prezentskom osnovom na -i- — ovdje imamo 13 novih i 6 starih oblika —, a tek onda, od svršetka XV stoljeća, i ostale glagole; usp., naprimjer, III razred, gdje imamo 8 starih i 6 novih oblika (usp. Daničić 1874, 263 sl.; Leskien 1914, 528; Belić 1969⁴, 57; Rešetar 1933, 236). Ne iznenađuje ni činjenica što u VII razredu imamo samo jedan oblik sa završetkom -m, dok četiri puta dolazi -u. Ovdje se, i u suvremenom jeziku, čuvao stari završetak. — O raspodjeli staroga i novoga završetka u dubrovačkoj pismenosti usp. Rešetar (1952, 78).

2.9. Oblici 2 l. sg. imperativa

Materijal (primjeri): *spt'ešāj* 4a(1); *kirmsāj* 4a(1); *pitāj* 7b(1); *řgrāj-se* 8a(4); *prōkāj-se* 11b(1); *čekāj* 12b(4); *čūj* 13a(3); *prōdāvāj* 13b(2); *sāblūdāj* 26b(3) ~ *sāblūdāj-im* 24a(4); *smi'ej-se* 35b(2); *dā'-mī* 39a(2); *ʔgrī'ej-se* 42a(1); *pōpi'evāř-mī* 48a(1) ~ *řazūmī'e* 2a(2); *ʔgrī'e-se* 13b(3); *pōvi'e-nām* 27b(3); 47b(4).

Navedeni materijal zanimljiv je zato što ima u njemu nekoliko oblika u kojima se -j na kraju imperativne osnove na samoglasnik gubi. Takvi oblici dolaze, među ostalim, i u starijoj dubrovačkoj pismenosti. Tako, na primjer, našim oblicima *řazūmī'e* i *pōvi'e-nām* u Dubrovačkom zborniku odgovaraju oblici *разумје'*, *разумје'ме*, *учовује'ме*, koje navodi Rešetar (1952, 80; 1933a, 240). Tamo ima i oblika s -a- na kraju imperativne osnove, kao, naprimjer, *умафујме*, *нрпunosuedафујме* i dr. (1933, 240) — usp. u našem rukopisu *pōpi'evāř* (o gubljenju -j na kraju imperativnih osnova na samoglasnik usp. također Daničić 1874, 344; Belić 1969⁴, 67; Rešetar 1907, 195 sl.).

Kao zaključak našega istraživanja mogli bismo reći slijedeće: Što se tiče glasovnih osobina, građa rukopisa potvrđuje, da govor prevodioca pripada centralnim, inovatorskim govorima štokavskoga narečja. Zastupljene su sve tipično novoštokavske tendencije, i to gotovo isključivo na veoma

„progresivnom“ razvojnom stupnju. Kao i u slučaju refleksa prasl. *ě*, koje smo istraživali u drugom radu, novoanalizirani materijal rukopisa dobrim dijelom se podudara s onim što znamo o razvojnom stanju dubrovačkoga govora potkraj XV/početkom XVI stoljeća. Isto tako je potvrđeno zapažanje da pisac srpskohrvatskoga teksta, po svoj prilici, nije Dubrovčanin po porijeklu (usp., na primjer, refleks u prasl. slogotvornog *ǰ*, koji u gradu Dubrovniku prevladava tek potkraj XVI stoljeća; oblik *pǰdǰk s k* mjesto *h*).

Zanimljivo je, da je govor prevodioca s morfološkoga gledišta dosta konzervativan. Progresivan je samo s obzirom na nastavak *-u* u lok. sg. m. i s. roda imenica i na širenje završetka *-m* oblika I l. sg. prz. Ali, ako poredimo ovo zapažanje s onim što znamo o razvoju morfologije u centralnim štokavskim govorima, onda vidimo, da je ova relativna konzervativnost sasvim „normalna“, da je karakteristična i za dubrovački govor potkraj XV/početkom XVI stoljeća.

U početku rasprave rekli smo da ćemo pokušati još točnije odrediti dijalekatsko-geografsku pripadnost govora prevodioca. Čini se da nam analizirani materijal za to još ne pruža dovoljno mogućnosti. Da li, možda, ekavski reflesi prasl. *ě* (usp. par. (4) rasprave Lehfeldt, u štampi) zajedno s oblicima *čū·ō sām jest-ŕ-ŕ' isprāvī ŕnōj* (usp. par. 1.5.) ne upućuju na nekakvu povezanost govora prevodioca sa čakavskim govorima? Ali, ovdje se mora imati u vidu i činjenica da se čakavski govori sa *e* mjesto *ě* nalaze na sjeveru čakavskoga područja (usp. Peco 1989, 213), kao i to da su prvi dubrovački pjesnici imali više ikavskih refleksa *ě* (usp. Rešetar 1936, 186; 1951, 27, 28, 45), iako tako nisu govorili.

Važno je, svakako, da je potvrđen zaključak do kojega smo došli u raspravi posvećenoj refleksima *ě*: govor pripada istočnohercegovačkim govorima, vjerojatno onim govorima, koji su se govorili ne mnogo daleko, možda na sjeverozapadu, od dubrovačkoga područja. Da bismo ga doista mogli još točnije lokalizirati, trebalo bi istražiti leksički materijal rukopisa. To je zadatak posebne rasprave.

Što dublje ulazimo u analizu carigradskog „lugata“, tim je vidljivije, da nam je nepoznat prevodilac ostavio spomenik, čiji se značaj za istraživanje povijesti srpskohrvatskoga jezika jedva može procijeniti.

LITERATURA

- Белић, А.: 1965², *Историја српскохрватског језика. Књ. II, св. 1: Речи са деклинацијом*. Друго издање. Београд.
- Белић, А.: 1969⁴, *Историја српскохрватског језика. Књ. II, св. 2: Речи са конјугацијом*. Четврто издање. Београд.
- Белић, А.: 1969, *Основи историје српскохрватског језика. I. Фонетика*. Београд.
- Brozović, D., Ivić, P.: 1988, *Језик, српскохрватски / хрватскосрпски, хрватски или српски*, Zagreb (Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije).
- Даничић, Ђ.: 1874, *Историја облика српског или хрватског језика до свршетка XVII вијека*. У Биограду (ново издање München 1981).

- Ивић, П.: 1972, 'Судбина полугласа у српскохрватском језику', *Књижевност и језик* 19, бр. 2–3, 6–11.
- Ивић, П.: 1973, 'О језику писама султаније Маре', *Јужнословенски филолог* 30, 337–345.
- Ivić, P.: 1958, *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung. Erster Band: Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe*, 's-Gravenhage.
- Ивић, П., Грковић, М.: 1971, 'О почецима замене полугласа са а у ћириличким споменицима', *Зборник за филологију и лингвистику* 14, 53–59.
- Lehfeldt, W. (Hrsg.): 1989, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte. — Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*. Herausgegeben von W. Lehfeldt. Mit Beiträgen von T. Berger, Ch. Correll, G. S. Henrich, W. Lehfeldt, Köln-Wien.
- Lehfeldt, W.: u štampi, 'О рефлексима прасл. *ž* у једном рукопису из XV вијека, написаном арапским писмом', *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*.
- Leskien, A.: 1914, *Grammatik der serbokroatischen Sprache. 1. Teil: Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*. Heidelberg.
- Пецо, А.: 1963–1964, 'Једно поређење Вукова језика са говорима јекавске Херцеговине', *Јужнословенски филолог* 26, 177–218.
- Пецо, А.: 1969, 'Промене непалаталних сугласника у вези са *j* на српскохрватском подручју', *Јужнословенски филолог* 28, 143–188.
- Peco, A.: 1977, 'Poći-podeti i slični glagolski oblici', *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja*. Knjiga 34. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 6, 317–325.
- Пецо, А.: 1982, 'Икавскошћакавски говор западне Босне (II дио: Акцент, Облици, Текстови)', *Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник III*, 7–258.
- Peco, A.: 1988, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd.
- Popović, I.: 1960, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden.
- Rešetar, M.: 1895, 'Die ragusanischen Urkunden des XII.-XV. Jahrhunderts (Schluss)', *Archiv für slavische Philologie* 17, 1–47.
- Rešetar, M.: 1898, 'Primorski lekcionari XV. vijeka', *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga CXXXIV, Zagreb, 80–160.
- Rešetar, M.: 1907, *Der štokavische Dialekt* (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung VIII), Wien.
- Решетар, М.: 1933, *Дубровачки Зборник од год. 1520*. Српска краљевска академија. Посебна издања. Књига С. Филозофски и филолошки списи. Књига 24, Београд.
- Решетар, М.: 1936, 'Никша Звијездић — дубровачки српски канцелар XV вијека', *Српска краљевска академија. Глас CLXIX. Други разред. Филозофско-филолошке, друштвене и историске науке* 87, Београд, 167–209.
- Решетар, М.: 1938, 'Језик српскога Молитвеника од г. 1512', *Српска краљевска академија. Глас CLXXVI. Други разред. Филозофско-филолошке, друштвене и историске науке* 90, Београд, 171–238.
- Решетар, М.: 1951, 'Најстарији дубровачки говор', *Глас Српске академије наука СССР*, Београд.
- Решетар, М.: 1952, 'Најстарија дубровачка проза', *Српска академија наука. Посебна издања. Књига CXII*, Одељење литературе и језика. Књига 4, Београд.
- Schüz, J.: 1963, *Das handschriftliche Missale Illyricum Cyrillicum Lipsiense. Erster Band: Philologisch-linguistische Monographie*. Wiesbaden.

Svane, G.: 1958, *Die Flexionen in štokavischen Texten aus dem Zeitraum 1350–1400* (*Sprachgeschichtliche Untersuchungen über älteres Serbokroatisch*). Aarhus.

Vuković, J.: 1974, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio: Uvod i fonetika*, Beograd.

Zusammenfassung

Werner Lehfeldt

ZUR SPRACHLICHEN CHARAKTERISTIK EINER IN ARABISCHER SCHRIFT ABGEFASSTEN HANDSCHRIFT AUS DEM 15. JAHRHUNDERT

Der Aufsatz ist der zweite Teil einer Untersuchung zu einer viersprachigen – Arabisch, Persisch, Griechisch, Serbokroatisch – Handschrift vom Ende des 15. Jahrhunderts, die in der Aya-Sofya-Bibliothek von Istanbul aufbewahrt wird. Ging es in dem ersten Teil ausschließlich um die Reflexe von ursl. *ě* in der Mundart des Schreibers des serbokroatischen Textes, so werden in dem vorliegenden Artikel weitere lautliche und einige morphologische Merkmale analysiert, insgesamt 19, etwa die Reflexe der ursl. sog. Halbvokale, die Reflexe von ursl. *ĭ* und *-l < -lb* am Silbenende, der Entwicklungsstand des Phonems *h* und der sog. 'neueren Jotierung', die Endungen des Lok. Sg. der maskulinen und der neutralen Substantive, des Dat. und Lok. Sg. der a-Substantive, des Dat. und Lok. Pl. sowie des Instr. Pl., bei den Verben die Formen der 1. Pers. Sg. Präs. und der 2. Pers. Sg. Imper.

Die Analyse der lautlichen Merkmale bestätigt die in dem ersten Teil der Untersuchung gewonnene Einsicht, daß die Mundart des Schreibers des serbokroatischen Textes den zentralen, innovatorischen Mundarten der štokavischen Dialektgruppe zuzurechnen ist, da in ihr alle typisch neuštokavischen Tendenzen zu beobachten sind, und zwar in einer sehr fortgeschrittenen Entwicklungsphase. Unter morphologischem Aspekt hingegen ist die Mundart recht konservativ. Diese Feststellung widerspricht aber nicht der zuvor ermittelten dialektgeographischen Einordnung, denn sie entspricht dem, was wir aus anderen Quellen über die Entwicklung der Morphologie in den zentralen štokavischen Mundarten wissen.